

УДК 911:330.15 (477.84)

СТРУКТУРНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

М. Питуляк, М. Питуляк

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, 246027, м. Тернопіль, Україна*

Проаналізовано вплив природних чинників на сільськогосподарське природокористування Тернопільської обл. Визначено земельно-ресурсний потенціал Тернопільщини, з'ясовано особливості його компонентної структури та просторової диференціації.

Ключові слова: сільськогосподарське природокористування, земельні ресурси, земельно-ресурсний потенціал, структура.

Сільськогосподарське природокористування є основним видом природокористування на Тернопільщині, що пов'язане з давнім господарським освоєнням території Поділля. Розвиток сільськогосподарського природокористування має зв'язок як з природними, так і з соціально-економічними та історичними чинниками. Основа цього виду природокористування – земля, яка є одночасно просторовим ресурсом і середовищем існування людини та розміщення виробництва. Земля – комплексний ресурс, який використовують не тільки в сільському, а й у лісовому та інших галузях господарства. До основних земельних угідь, з яких складаються земельні ресурси України та від стану яких значно залежить екологічна ситуація в країні, належать сільськогосподарські, лісові та природоохоронні землі. Надалі використовуватимемо термін “земельні ресурси” тільки для категорій земель сільськогосподарського призначення. Сучасне використання земель в Україні не відповідає їхньому продуктивному потенціалу, вимогам раціонального природокористування.

Дослідження сільськогосподарського природокористування та земельно-ресурсного потенціалу Тернопільщини повинно бути комплексним і ґрунтуватись на врахуванні природних, соціально-економічних та екологічних чинників. В умовах сьогодення неможливо ігнорувати такі головні властивості землі, як вичерпність і невідтворюваність.

Комплексні дослідження земельних ресурсів України та аналіз їхнього екологічного стану наведено в працях М. Медведєва, І. Лактіонової (1992, 1998). Вивчення природно-ресурсного потенціалу України, його оцінку описано в працях В. Руденка (1999, 2001), аграрного ресурсного потенціалу – П. Веденічева (1988), Р. Івануха (1984), А. Юзефовича (1987) та ін. Окремі аспекти, пов'язані з використанням землі як особливого ресурсу, висвітлені в працях О. Топчієва (2005, 2006), В. Трегобчука (2006) та інших учених.

Наша мета – оцінити земельно-ресурсний потенціал Тернопільської обл., проаналізувати його структуру та територіальну диференціацію. Важливим завданням є вивчення природних чинників, які визначають особливості сільськогосподарського природокористування та впливають на ефективність використання земельних ресурсів.

В. Руденко, досліджуючи природно-ресурсний потенціал, пропонує розуміти його так: це сукупна продуктивність природних ресурсів території як засобів виробництва і предметів споживання, виражена в їхній суспільній споживній вартості. Невіддільною складовою природно-ресурсного потенціалу є земельно-ресурсний потенціал (ЗРП). Водночас у науковій літературі використовують низку інших термінів: сільськогосподарський ресурсний потенціал, аграрно-ресурсний потенціал, аграрний потенціал та ін.

Потенціал, як зазначає Ю. Дмитревський, є кількісною оцінкою того чи іншого природного ресурсу або ресурсів.

Розмір, структура й особливості використання аграрно-ресурсного потенціалу (АРП), у тому числі земельного, залежить певною мірою від суспільного розвитку. Отже, земельно-ресурсний потенціал можна розглядати як категорію динамічну та історичну. Основна складова частина ЗРП, залучена до процесу сільськогосподарського виробництва, – родючі землі, які є одночасно частиною земельного фонду.

Особливість сільськогосподарського природокористування полягає в тому, що різні земельні угіддя, зазвичай, використовують по-різному, і це визначає відповідний рівень інтенсивності їхнього обробітку, та, відповідно, неоднакову продуктивність.

Зазначимо, що сам процес землекористування є історичним. Умови і характер використання землі головно визначені способом виробництва та відносинами власності. Не випадково протягом багатовікової історії земля була об'єктом суперечностей інтересів різних класів і верств населення. З формою власності на землю тісно пов'язане землеволодіння та особливості землекористування.

А. Ісаченко вважає, що сільськогосподарський потенціал ландшафту визначений наявністю комплексу деяких важливих умов та ресурсів (агрокліматичних), а також закономірним поєднанням у його межах ділянок з унікальними умовами сільськогосподарського виробництва – мікрокліматом, водним режимом, ґрунтом.

Важливою складовою природних агроресурсів є ґрунти та їхні властивості, які в поєднанні з особливостями рельєфу визначають урожайність сільськогосподарських культур та ефективність сільськогосподарського виробництва. Ґрунтовий покрив області різноманітний за генетичними ознаками, фізико-хімічними та водно-фізичними властивостями, умовами поширення. Найбільш цінними і продуктивними ґрунтами є чорноземи опідзолені глибокі малогумусні, які займають понад 65 % площ усіх сільськогосподарських угідь. Значно поширені в області також темно- та ясно-сірі й сірі опідзолені ґрунти (20–25 %). У північній частині області найбільше поширені дерново-підзолисті ґрунти.

На основі аналізу еродованості сільськогосподарських угідь, бонітету ґрунтів орних земель та площ схилів з крутизною до 2° нами виділено окремі групи адміністративних районів з різним рівнем придатності рельєфу для сільськогосподарського виробництва. Саме ці показники мають значний вплив на сільськогосподарське природокористування і величину ЗРП. Найсприятливіші умови для формування і використання агроландшафтів склалися на території Чортківського, Терехівського, Гусятинського та Заліщицького адміністративних районів. Ця територія має рівнинний широкохвилястий рельєф, тільки північно-західна частина Гусятинського р-ну дещо підвищена, оскільки тут простягаються Товтри. Тому площа земель з крутістю схилів до 2° становить тут понад 70 %. У ґрунтовому покриві переважають чорноземи глибокі та опідзолені. Частка еродованих земель становить у середньому 20–25 %.

До групи районів зі сприятливими умовами для сільськогосподарського природокористування належать Підволочиський, Тернопільський, Козівський та Лановецький адміністративні райони, які займають центрально-східну частину області в межах Тер-

нопільського плато та Східноподільської рівнини. Тут переважає хвилястий рельєф з розвинутими ерозійними формами. У ґрунтовому покриві значні площі займають чорноземи глибокі та опідзолені, а також темно-сірі ґрунти. Еродованість ґрунтів зростає в східному напрямі й досягає 43–47 % у Підволочиському р-ні. Зазначимо, що тут переважають слабкозмиті ґрунти, які становлять близько 70 % усіх еродованих.

Обмежено сприятливі умови щодо використання природних ресурсів (рельєфу і ґрунтів) у сільському господарстві сформувались на території північних районів області – Кременецькому і Шумському, а також у Збаразькому, Зборівському, Борщівському і Буцацькому. Сільськогосподарські угіддя мають тут високий рівень еродованості (близько 40 %) і в окремих – розчленований рельєф, за винятком Зборівського р-ну. У ґрунтовому покриві переважають темно-сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені.

Райони західної частини області – Бережанський, Підгаєцький, Монастириський – мають значну еродованість (понад 40 %) ґрунтового покриву та переважання горбогірного рельєфу. Їх можна зачислити до районів з малосприятливими умовами для сільськогосподарського природокористування. Площа земель з крутістю схилів понад 2° тут становить понад 60 %, що сприяє розвитку водної ерозії ґрунтів. У ґрунтовому покриві переважають сірі лісові та темно-сірі опідзолені в окремих місцях глеюваті ґрунти.

Дослідження природно-агроресурсного потенціалу (ПАРП), питання його кількісної оцінки є досить складними, оскільки основні його компоненти – природні ресурси (агрокліматичні, водні, земельні та ін.), оцінити які кількісно не завжди вдається.

Основною складовою природно-агроресурсного потенціалу є потенціал земельних ресурсів, які використовують у сільськогосподарському виробництві, тому детальніше розглянемо його оцінку та територіальну диференціацію.

Вартість земельних ресурсів визначають згідно з постановою Кабінету Міністрів України “Про методику грошової оцінки сільськогосподарського призначення та населених пунктів”. Грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення проводиться окремо по орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за рентним доходом, який формується залежно від якості, місця розташування й економічної оцінки земель.

Загальний потенціал земельних ресурсів у Тернопільській області становить 18 272,75 млн грн. (станом на 2012 р.). Найбільший потенціал – 17 190,82 млн грн. – у структурі потенціалу земельних ресурсів мають орні землі. Значно меншим є потенціал сіножатей – 101,94 млн грн., і пасовищ – 782,05 млн грн., багаторічних насаджень – 197,94 млн грн. Водночас у межах області простежується значна територіальна диференціація інтегрального земельного потенціалу та його складових (табл. 1).

Максимальне значення земельного потенціалу характерне для центральної частини області, де він становить – 1 858,87 млн грн. (Теребовлянський р-н). У деяких районах цієї частини області – Гусятинському, Підволочиському, Чортківському Тернопільському – потенціал земельних ресурсів більший і становить 1 280–1 720 млн грн., а потенціал орних земель – 1 210–1 650 млн. грн.

Значно меншим є потенціал сіножатей і пасовищ в області – 883,99 млн грн. Для цього показника також характерна деяка територіальна диференціація, а саме: максимальні значення властиві західній і північно-західній та північній частинам області, що пов'язане з фізико-географічними особливостями цих територій. Зазначимо, що цей показник не повністю відображає земельний потенціал сіножатей і пасовищ, оскільки його розрахунок виконують у межах адміністративних районів, які є різні за площею.

Таблиця 1

Вартість земельних ресурсів Тернопільської обл., млн грн.
(станом на 1 січня 2012 р.)

Адміністративний район	Рілля	Багаторічні насадження	Сіножаті	Пасовища	Земельно-ресурсний потенціал
Бережанський	345,46	4,18	8,35	58,18	416,17
Борщівський	953,11	16,9	2,18	42,08	1 014,27
Бучацький	869,26	6,8	2,7	56,42	935,18
Гусятинський	1 653,1	8,05	5,57	43,96	1 710,68
Заліщицький	672,88	11,98	1,6	29,66	716,12
Збаразький	1 256,34	19,55	5,1	21,7	1 302,69
Зборівський	1 114,96	13,62	16,8	61,03	1 206,41
Козівський	988,03	9,2	4,5	41,3	1 043,03
Кременецький	792,07	24,6	8,7	47,62	872,99
Лановецький	1057,8	9,39	5,6	51,6	1 124,39
Монастириський	301,7	3,69	1,24	49,46	356,09
Підволочиський	1657,5	12,19	9,76	47,6	1 727,05
Підгаєцький	470,73	3,29	4,26	23,8	502,08
Теребовлянський	1776,2	9,53	3,34	69,8	1 858,87
Тернопільський	1 210,45	29,92	12,5	32,1	1 284,97
Чортківський	1 293,43	9,18	3,15	35,6	1 341,36
Шумський	777,8	5,87	6,59	70,14	860,4
Тернопільська область	17 190,82	197,94	101,94	782,05	1 8272,75

Потенціал земель, зайнятих багаторічними насадженнями, є мінімальним у структурі загального земельного потенціалу (197,94 млн грн.), що пов'язане з незначними площами садів та інших багаторічних насаджень у межах області. Максимальні значення потенціалу багаторічних насаджень характерні для Тернопільського (29,92 млн грн.) та Кременецького (24,6 млн грн.) районів.

Компонентна структура, як зазначає В. Руденко, відображає внутрішньо- і міжвидові співвідношення (пропорції) природних ресурсів, що склалися в регіоні як результат розвитку природного процесу і впливу соціально-економічних чинників.

У компонентній структурі земельного потенціалу як області загалом, так і окремих районів найбільша частка припадає на орні землі – 94 %. Максимальну частку в компонентній структурі земельного потенціалу цей вид земель займає в центральній і центрально-східній частинах області (Теребовлянський – 95,6 %, Чортківський – 96,4, Підволочиський – 96,0, Гусятинський – 96,6, Збаразький – 96,4, а мінімальну – у західній і південно-західній частинах області (Бережанський – 83,0 %, Монастириський – 84,7 %) (табл. 2).

Частка багаторічних насаджень у компонентній структурі є найменшою – 1,1 %. Максимальний цей показник у компонентній структурі потенціалу земельних ресурсів Тернопільського (2,3 %) та Кременецького (2,8 %) адміністративних районів.

Частка потенціалу сіножатей і пасовищ дещо більша порівняно з багаторічними насадженнями – 4,9 %. Максимальні значення цього показника характерні для західної, південно-західної і північної частин області: у Бережанському – 16,0 %, Монастирському – 14,2 %, Шумському – 5,3 %, Кременецькому – 6,5 %.

Таблиця 2

Компонентна структура ЗРП в розрізі районів Тернопільської області, %
(станом на 1 січня 2012 р.)

Адміністративний район	Рілля	Багаторічні насадження	Сіножаті	Пасовища
Бережанський	83,0	1,0	2,0	14,0
Борщівський	93,9	1,7	0,2	4,2
Бучацький	92,9	0,8	0,3	6,0
Гусятинський	96,6	0,5	0,3	2,6
Заліщицький	94,0	1,7	0,2	4,1
Збараський	96,4	1,5	0,4	1,7
Зборівський	92,4	1,1	1,4	5,1
Козівський	94,7	0,9	0,4	4,0
Кременецький	90,7	2,8	1,0	5,5
Лановецький	94,1	0,8	0,5	4,6
Монастирський	84,7	1,1	0,3	13,9
Підволочиський	96,0	0,7	0,6	2,7
Підгаєцький	93,8	0,7	0,8	4,7
Теребовлянський	95,6	0,5	0,2	3,7
Тернопільський	94,2	2,3	1,0	2,5
Чортківський	96,4	0,7	0,2	2,7
Шумський	90,4	0,7	0,8	4,5
Тернопільська область	94,0	1,1	0,6	4,3

Компонентна структура в розрізі кожного окремого виду сільськогосподарських угідь є наведена в табл. 3).

Найвищим є потенціал земельних ресурсів центральних районів області, де він становить 9–10 % від загального потенціалу земельних ресурсів (Гусятинський – 9,2 %, Підволочиський – 9,3, Теребовлянський – 10,2 %). У структурі потенціалу орних земель найвищу частку становить потенціал цього виду угідь у згаданих вище районах (відповідно, 9,6, 9,7, 10,5). У компонентній структурі потенціалу сіножатей і пасовищ в області найвища їхня частка у Зборівському (8,8 %), Шумському (8,7 %), Теребовлянському (8,2 %), Бережанському (7,1 %) адміністративних районах.

На підставі врахування природних чинників та значення і структури ЗРП в межах області виділено природно-агроресурсні райони (ПАРР): Центральний, Північний, Південний і Західний.

Найбільшим за площею (682,6 тис. га) є Центральний ПАРР, який охоплює вісім адміністративних районів: Збараський, Лановецький, Козівський, Тернопільський, Підволочиський, Теребовлянський, Гусятинський, Чортківський. Сільськогосподарські угіддя в Центральному ПАРР займають 82,2 % площі земельного фонду і мають найвищий показник розораності – 85,5 %, що на 3,4 % більше, ніж у середньому по області (див. табл. 2). Такий високий показник розораності в цьому ПАРР є закономірним, що зумовлено природними (рівнинний рельєф, родючі чорноземні ґрунти та ін.) та соціа-

льними (висока щільність населення – понад 50 осіб/км²), а також історичними особливостями заселення й освоєння цієї території. У вартісній структурі земельно-ресурсного потенціалу Центрального ПАПП основне місце посідає потенціал орних земель – 10 892,8 млн грн.

Таблиця 3
Компонентна внутрішньовидова структура земельно-ресурсного потенціалу, %

Адміністративний район	Види земельних ресурсів			Загальний земельно-ресурсний потенціал
	рілля	багаторічні насадження	сіножаті і пасовища	
Бережанський	1,9	2,2	7,1	2,3
Борщівський	5,6	7,9	5,0	5,6
Бучацький	5,1	3,4	6,7	5,2
Гусятинський	9,6	4,1	5,6	9,2
Заліщицький	4,0	5,7	3,4	4,1
Збарзький	7,4	10,2	3,1	7,1
Зборівський	5,5	6,9	8,8	5,8
Козівський	5,6	4,7	5,6	5,6
Кременецький	4,7	13,5	6,6	5,0
Лановецький	6,2	4,1	6,4	6,2
Монастирський	1,8	1,9	5,6	2,1
Підволочиський	9,7	5,6	6,4	9,3
Підгаєцький	2,7	1,7	3,3	2,8
Теребовлянський	10,5	4,5	8,2	10,2
Тернопільський	7,2	16,2	5,3	7,3
Чортківський	7,7	4,7	4,3	7,3
Шумський	4,6	2,7	8,6	4,9

До другої групи належать райони північної і північно-західної (Кременецький, Шумський, Зборівський) та південної (Борщівський, Бучацький, Заліщицький) частин області.

Таблиця 4
Земельно-ресурсний потенціал природно-агроресурсних районів, млн грн.

ПАПП	Рілля	Багаторічні насадження	Сіножаті	Пасовища
Північний	2 684,83	44,09	32,09	178,79
Західний	1 117,89	11,16	13,85	131,44
Центральний	10 892,85	107,01	49,52	343,66
Південний	2 495,25	35,68	6,48	128,16

Для Південного ПАПП характерні значні площі сільськогосподарських угідь, а також сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, що забезпечують інтенсивний розвиток землеробства, особливо овочівництва. Про це свідчить структура сільськогосподарських угідь, у якій 84 % займають орні землі, і, відповідно, розораність території становить 62 %. Порівняно з Центра-

льним у Південному ПАПП потенціал орних земель у структурі земельно-ресурсного потенціалу менший і становить 2 495,25 млн. грн.

Таблиця 5

Сільськогосподарська освоєність та розораність території Тернопільської обл.
в межах природно-агроресурсних районів, %

ПАПП	Сільськогосподарська освоєність території	Розораність території	Розораність сільськогосподарських угідь
Північний	74,6	56,9	77,3
Західний	65,6	48,9	76,2
Центральний	83,2	70,2	85,5
Південний	75,1	62,0	84,0

Північний ПАПП має своєрідний горбогірний рельєф, високу еродованість сільськогосподарських угідь (42 %), певні агрокліматичні особливості, які визначають умови сільськогосподарського природокористування на цій території. Частка ріллі в структурі сільськогосподарських угідь у цьому районі значно нижча, ніж у Центральному і Південному ПАПП і становить 77 %. У Північному ПАПП значно більша частка сіножатей і пасовищ – відповідно, 6,4 і 14,4, тому їхній потенціал становить 210,88 млн грн.

Бережанський, Монастирський, Підгасцький адміністративні райони утворюють Західний ПАПП з низьким рівнем ПАПП. Площа сільськогосподарських угідь тут також незначна і становить 110 тис. га. Особливості природних умов обмежують сільськогосподарське використання території, про що свідчить показник розораності території 48,9 %, хоч розораність сільськогосподарських угідь є досить високою – 76,2 %. Відповідно, потенціал орних земель тут найменший і становить 1 117,89 млн грн.

Землі є інтегральним ресурсом, який забезпечує можливість виробництва сільськогосподарської продукції з урахуванням впливу природних чинників. Значення ЗРП області становить 18 272,75 млн грн. Найбільший потенціал – 17 190,82 млн грн. (94 %) – у структурі потенціалу земельних ресурсів мають орні землі. Значно меншим є потенціал сіножатей – 101,94 млн грн. (0,6 %), пасовищ – 782,05 млн грн. (4,3 %), та багаторічних насаджень – 197,94 млн. грн. (1,1%).

Результати аналізу територіальної структури ПАПП свідчать про те, що для нього характерна висока концентрація у Центральному ПАПП, децю нижчий рівень ПАПП у Північному і Південному ПАПП.

Значна частка сільськогосподарських угідь у всіх ПАПП, а структура орних земель потребує від усіх землекористувачів ефективного використання всіх угідь, особливо ріллі, яка є основною складовою частиною земельних ресурсів у Тернопільській обл.

Сучасний стан освоєння земельних ресурсів Тернопільської обл. дає підстави визначити його як такий, що має можливості для подальшого підвищення ефективності земельного потенціалу за умови його раціонального використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. “Про методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213-95-п>
2. Земельні ресурси України / [за ред. М. М. Медведєва, Т. М. Лактіонової]. – К. : Аграрна наука, 1998. – 150 с.
3. Питуляк М. Сучасний стан та проблеми використання природного агроресурсного потенціалу Тернопільщини / М. Питуляк, М. Питуляк // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту. – Сер. : геогр. – 2004. – № 2. – Ч. 2. – С. 143–148.
4. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3 ч.: підручник / В. П. Руденко. – Чернівці : Зелена Буковина, 1999. – 568 с.

*Стаття: надійшла до редакції 10.04.2013
доопрацьована 16.06.2012
прийнята до друку 12.07.2012*

THE STRUCTURAL AND SPATIAL MANAGEMENT OF AGRARIAN AND RESOURCE POTENTIAL IN TERNOPIIL REGION

M. Pytuliak, M. Pytuliak

*Volodymyr Hnatyuk National University of Ternopil
M. Kryvonis Str., 2, UA-46000, Ternopil, Ukraine*

The influence of the natural impact on the agricultural management of the nature in Ternopil region has been analyzed. The agrarian and resource potential of Ternopil region has been sized up. The peculiarities of its component structure and spatial differentiation have been defined.

Key words: agricultural management of the nature, agrarian resources, agrarian and resource potential, the structure.

СТРУКТУРНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛ.

М. Пытуляк, М. Пытуляк

*Тернопольский национальный педагогический университет имени Володимира Гнатюка,
ул. М. Кривоноса, 2, г. Тернополь, 246027, Украина*

Проанализировано влияние природных факторов на сельскохозяйственное природопользование в Тернопольской обл. Определено земельно-ресурсный потенциал Тернопольской обл., обозначено особенности его компонентной структуры и пространственной дифференциации.

Ключевые слова: сельскохозяйственное природопользование, земельные ресурсы, земельно-ресурсный потенциал, структура.